

EBÛ CA'FER et-TAHÂVÎ'DE İSTİHSÂN DELİLİ SORUNU

Yıldray Sipahi*

Özet

İslâm hukuk biliminin teşekkül dönemi Hanefî müçtehitlerinden Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin, talî delillerden olan istihsan delilini kullanıp-kullanmadığı tartışma konusu olmuştur. Tahâvî, önceleri Şâfî düşüncesinde iken daha sonra Hanefî düşüncesine geçmiştir. İbn Hazm, istihsanı, dinde ihtilâfa yol açtığı, hevâ-hevesle delilsiz hüküm verme ve müçtehidin/bilginin kendini Şâfî yerine koyma anlamına geldiği şeklinde tanımlamıştır. Bu düşüncesini ispatlamak için ortaya koyduğu, 'istihsanı Şâfîlerin hepsi ile Hanefîlerden Tahâvî'nin toptan reddettiği' önermesi sorun teşkil etmektedir. Tahâvî'nin usul yönünden Ebû Hanîfe ve onun talebelerini takip ettiği fakat yer yer onlardan farklı görüşler ileri sürdüğü bilinmektedir. eş-Şeybânî'nin "el-Asl" isimli eseri ile el-Cassâs'ın "Şerhu Muhtasarı't-Tahâvî" eserleri, Tahâvî'nin "Muhtasar" adlı eseri yan yana getirildiğinde Tahâvî'nin istihsan delili ile verilmiş hükümlere yer verdiği, bu hükümlerin istihsan deliline dayandığını zikrettiği gibi zikretmediği yerlerin olduğu tespit edilmiştir. Ama yine de Tahâvî'nin, usûl bağlamında istihsanla ilgili herhangi bir görüşü bilinmediği için bu hususta kesin bir yargıya varılamaz. Tahâvî'nin, Hanefî usulcüler tarafından istihsan tarihi bağlamında istihsanın tanımlamasından önceki son aşama olduğu kaydedilebilir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuk Bilimi, Usul, İstihsan, Delil, Muhtasar.

The Snafu of Istihsan Evidence according to Ebû Ca'fer et-Tahavi

Abstract

Whether Ebu Ca'fer et-Tahavi who is one of the interpreters of Hanafi denomination of the entity period of Islamic law science used istihsan evidence which is one of the subsidiary evidences has been a matter of debate. While et-Tahavi was in the opinion of Şafii before, he transferred his opinions to Hanafi thinking afterwards. İbn Hazm identified the term istihsan as it leads dispute in the religion, adjudicating fancifully without evidence and putting the interpreter into Şari's shoes. The theorem that he reveals to prove his idea which is 'all Şafis and et-Tahavi among Hanafis refuse istihsan' constitutes a problem. It's known that et-Tahavi followed Ebu Hanife and his students in procedural aspects however he submits different ideas in patches. When eş-Şeybani's work named 'el-Asl' and the work of el-Cassas named 'Şerhu Muhtasarut-Tahavi' are come side by side with the work of et-Tahavi named 'Muhtasar', et-Tahavi included the provisions that was given with istihsan evidence, it's determined that he mentioned these provisions grounded istihsan evidence but there were some places that he didn't mention istihsan evidence, either. But even so; because it isn't known that et-Tahavi has any remarks about istihsan within the the context of method we can't reach a definite judgement in this respect.

Keywords: Islamic Law, Hanefî, et-Tahâvî, İstihsân, İbn Hazm, History, el-Cassâs.

* Öğretmen, Gümüşler Anadolu İmam Hatip Lisesi, yildiraysipahi@hotmail.com.

Giriş

İslâm hukukunda, hukuk kuralı çıkarma yöntemlerinden olan istihsan, bazı ekoller tarafından delil olarak kabul edildiği halde bazı ekoller tarafından da delil olarak kabul edilmemektedir. İslâm hukuk biliminin teşekkül döneminde¹ istihsanı, delil olarak kullananlara ait usul eseri yoktur ve istihsan tanımı yapılmamıştır.² Hanefî ilk dönem müçtehitleri istihsan prensibini kullanmakla birlikte, tanımlamamışlardır. Tanımın yapılmayı ve bu terimi ne anlamda kullanmadıklarını, istihsanın gerekçelerini belirtmemiş olmaları, istihsana karşı tenkitlerin ana hareket noktası olmuştur.³ Teşekkül dönemi istihsan anlayışının kavranılması için ifade edilen genel başlıklar, aslında bir sonraki dönemin bakış açısını göstermektedir. O dönemin istihsan anlayışı ile sonraki dönemlerin istihsan anlayışı arasında farklılıklar vardır ve bunun tespiti oldukça zordur. İstihsan tarihi iki ana başlık halinde incelenebilir. eş-Şâfiî (ö. 204/820) öncesi ham evresini oluştururken, Şâfiî sonrası ise istihsanın artık bir terim olarak tanımlandığı dönem olarak gözükmektedir. İstihsanı delil olarak kabul edenler ve kabul etmeyenler şeklinde de bir ayrım yapılabilir. Buna göre Hanefîler, Mâlikîler ve Hanbelîler istihsanı kabul edenler; Şâfiîler, Zâhirîler ve Şîîler ise istihsanı delil olarak kabul etmeyenler olarak sıralanır. İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) ileri sürdüğü, 'Şâfiîlerin hepsi ile Hanefîlerden Tahâvî'nin istihsânı toptan reddettiği'⁴ iddiası sorun teşkil etmektedir.

1. Ebû Ca'fet et-Tahâvî'nin Hukuk Anlayışı ve Hanefî Mezhebindeki Konumu

Ebû Ca'fer et-Tahâvî, tedvîn döneminin Hanefî müçtehitlerden birisi olarak kabul edilir.⁵ Bulunduğu bölgenin ilim merkezi olması sayesinde derin bir birikime sahip olmuş,

¹ ed-Devâlibi, Muhammed Ma'ruf, *el-Medhal İle İlmî Usûli'l-Fıkh*, 5. Baskı, Metâbü 'Daru'l-İlmî li'l-Melâyin, Halep 1385/1965, 14-15-16-17; Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul 1989, 55; Zeydan, Abdulkerîm, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkhî*, Dersâdet, Bağdat 1986, 39, 77, 109; Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi Fıkhî Usûlü*, çev. Abdülkadir Şener, Fecr Yay., 10. Baskı, Ankara 2009, 21, 23, 24, 25; Şa'ban, Zekiyyuddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez, TDVY, Ankara 2007, 32; Gürkan, Menderes, *İslâm Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî'nin Yeri*, EÜSBE (Yayınlanmamış doktora tezi), Kayseri 1997 12-13.

² ed-Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b Umer b İsâ (ö. 430/1039), *Kitabu Te'sîsu'n-Nazar*, 1. Baskı, Dâru'l-Fıkr, Beyrût-Lübnan, 2006, 5, 419.

³ Gürkan, 184-185.

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed b Ali b Ahmed b Said ez-Zahîrî (ö.456/1064), *Mulahas İptâli'l-Kıyâs ve'r-Re'y ve'l-İstihsân ve't-Taklîd ve't-Ta'lîl*, thk: Saîd el-Afgânî, Dâru'l-Muktebes, Beyrut-Lubnan 2014, 76.

⁵ Nezîr Ahmed, Abdullah, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1991, 22; İltâş, Davut, 'Tahâvî', DİA, XXIX, 385-388.

değişik sahalarda kendisini yetiştirmiştir.⁶ Tahâvî'nin en önemli özelliklerinden birisi, mezhep taassubu göstermeden diğer fikhî düşüncelerden azamî derecede istifade etmesidir. Ayrıca Tahavî, Hanefiliği hadis temelli dönüşümünde etkin rol oynamış bir müçtehitir.⁷

Şâfiî kültürüyle yetişmesine rağmen daha genç yaşta Hanefî kültürü ona tesir etmiş ve Hanefî düşüncesine geçmiştir.⁸ Tahâvî'nin, mezhep taassubu göstermemesi, Hanefî mezhebinin önde gelenlerinden birisi olmasıyla sonuçlanmıştır.⁹ Tahâvî'nin eserleri, müteahhir Hanefî kitapları içerisinde ün salmıştır. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) takrîr ettiği kaideler üzerine delillerden hüküm çıkarmada maharet kesbemiş olmasına rağmen bazı Hanefî bilginleri gibi Tahâvî de usûl yönünden Ebu Hanîfe'yi takip etmiştir.¹⁰ Tahâvî üzerinde çalışma yapan günümüz araştırmacılarından Ahmed Nezîr, Kevserî'den (ö. 1371/1952) nakille, onun mutlak müçtehit olduğunu bildirir.¹¹ O, Tahâvî'nin Muhtasar adlı eserinin, onun mutlak müçtehit olduğuna delil olduğunu kaydeder.¹² Mezhep imamına karşı kendi seçimleri vardır. Gerekliğinde de muhalefet etmekten çekinmediği görülmür. Onun tabakâtta yeri, Ebu Yusuf ve Muhammed'le aynıdır. Nezîr, burada yeni bir hukukçu derecelendirmesine yer vererek kısa izahlar yapar.¹³ Tüm bu izahlardan sonra İmam

⁶ el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b Hacer (ö.852/1449), *Lisanu'l-Mizan*, I-VII, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Beyrût-Lubnân 1971/1390, I, 275, 276-277. Ayrıca dönemin siyasi ve hukukî açıdan, Abbâsiler döneminde taht kavgaları, Türklerin devlet yönetiminde olan etkinlikleri ve Türklerin iktidar devreleri ve isyanlar (Babek ve şii isyanı gibi) için bkz. Ünlü, 257, 266, 294; Algül, *İslam Tarihi III*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987, 408, 411; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devlet Tarihi* 1, çev: Neşet Çağatay, AÜİFY, Ankara 1964, 112-113, 124; Karapınar, *Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri, Türkler IV*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, 352-354.

⁷ İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynuddin abu'l-Adl Kasım (ö.879/1414), *Tâcu't-Teracim*, thk: Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1992, 96. Ayrıca bkz. et-Tahâvî, *Hadislerle İslâm Fıkhi*, çev: Beşir Eryarsor, Kitabî Yayınevi, İstanbul 2009, I, 28; Algül, III, 385; Nezîr, 36; İltaş, Davut, '*Tahâvî*', DİA, XXIX, 385-388.

⁸ İbn Zebri'r-Rebî, Ebû Süleyman Muhammed b Abdullah b Ahmed (ö.379/989), *Târihu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefayâtihim I-II*, thk: Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamed, I. Baskı, Dâru'l-Âsime, Riyad 1410, II, 527; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b Ömer (ö.744/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, thk: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr Yy 2003/1424, XIII, 672, XIV, 653, XV, 71-72; Zehebî, IV, 355, V, 407, VI, 895, VII, 403; İbn Kutluboğa, 100-101; el-Askalânî, I, 274. Ayrıca benzer değerlendirmeler için bkz. Atmaca, Yılmaz, *Müzeni ve Tahavi'nin Muhtasarlarınının Zekat Bölümlerinin Kaynak, Muhteva ve Metod Açısından Karşılaştırılması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, 23;

⁹ Nezîr, 149.

¹⁰ Nezîr, 151. Ayrıca bkz. İltaş, Davut, '*Tahâvî*', DİA, XXIX, 385-388.

¹¹ Nezîr, 152-153. Nezîr, İbnu Kemal Paşa'nın fukâhayla ilgili yaptığı taksimini dipnotta verir. Birçok sonraki dönem Hanefî âlimlerinin bu taksim üzerinde çalıştığını ve İbn Kemal Paşa'nın Hanefî tabakatının gruplandırmasında netice itibarıyla başarılı olmadığıyla alakalı görüşlerini aktarır. Sıhatten uzak ve hayali bulur. Bu değerlendirmeyi delilsiz ve başarılı bulmayan eş-Şihebu'l-Mercânî'den, İbn Kemal Paşa'nın taksimiyle ilgili kritiğinden değerlendirmeler sunar.

¹² Nezîr, 152-153.

¹³ Nezîr, 157.

Tahâvî'nin yerini tespit ederek, onun mezhebde mutlak müçtehit olduğunu savunur.¹⁴ Nezâr'e göre, onun mutlak müçtehit olduğunu gösteren hususlar şunlardır:¹⁵

a-Hukukî problemlerde, içtihat ederek usûl yönünden takip ettiği ve müntesip olduğu imâmına muhâlefet etmiştir. Bunu açık bir delille yaparak sebeplerini açıklamıştır. Bazen bizzat kendisi hüküm inşa işlemine bulunmuş ve bu hüküm vermeyi direk Allah Rasûlünün emrine dayandırarak yapmıştır.

b-Hukukî tartışmalarda ve problemlerde kendine ait usulünü ortaya koymuştur. Bazı içtihatlarında, Hanefî müçtehitlerinin içtihadına uygun düştüğü görülür. Ve bazı hükümlerin delillerini ortaya koymada fikhî anlayışının derinliğiyle açık ve gizli olan yönlerini ortaya koymuştur. Delillerin güçlü ve zayıf yönlerini ayırt etmiş ve taklitte bulunmamıştır.

c-Hukukî sahada otorite kabul edilen âlimlerin, onun içtihat derecesine ulaştığına dair tanıklık etmeleridir. Onun müçtehit olduğuna dair ölçü, istinbâta kendine ait bir usulünün olması, içtihat edebilme gerekliliklerini üzerinde taşıması ve çok yönlü bir âlim olmasında yatmaktadır.¹⁶

Nezâr'in tüm bunları ortaya koymasındaki amacı Tahâvî'nin, fikhî yönünü açıklamak olmalıdır. Yeri geldiğinde Ebû Hanîfe, Ebu Yûsuf, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Züfer ve Muhammed b. Ziyâd'e muhâlefet etmiştir. Ebu Hanîfe'ye, üç yüz atmış dörde ulaşan fikhî meselede muhâlefet ettiğini kaydedilmektedir.¹⁷ Yine yeri geldikçe Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye veya her ikisinden birine muhâlefet etmiştir.¹⁸ Tüm bunlar onun, mezhep taassubunda olmadığını gösteren hususlardandır. Bunların yanında mezhep içerisinde sadece kendisinin ifade ettiği, delillere ve burhana dayalı olan görüşleri de vardır. Bu görüşlerinde Hanefî mezhebinin imamlarının görüşlerinden ayrılır. Aynı düştüğü görüşlerinde, mezhebin ileri gelenlerinin görüşlerinin zayıf ve batıl olan yönlerini göstermeyi ihmal etmez.¹⁹ Farklı

¹⁴ Nezâr, 155-156. Bu değerlendirme yapılırken asıl konu Tahâvî üzerinde örülür ve onun hukukçu/fikhî yönü vurgulanmaya çalışılır. Diğer mezheplerden Tahâvî gibi olanların olduğunu, onların mezhep imamlarını taklit etmediklerini fakat mezhep imamlarıyla kendi görüşlerinin uygun düştüğünü ifade ettiklerini söyleyerek örnek hukukçuların isimleri verilir. Onlar, kendi mezhepleri içinde neyse Tahâvî'nin de Hanefî mezhebi içerisinde aynı durumda olduğu vurgulanır. Nezâr, burada sözü tamamen el-Mercanî ve Leknevî'ye bırakarak konuyu açıklamaya çalışır. Gerektiğinde mezhep imamlarına muhalefet edildiğini bu ikisinin ağzından izah etmeye çalışır.

¹⁵ Nezâr, 161. Amaç da istihsân düşüncesinin tespitine çalışarak usul yöntemini tespit etmek ve İbn Hazm'ın iddiasının doğruluğunu tartışmaktır.

¹⁶ Nezâr, 160.

¹⁷ Nezâr, 161.

¹⁸ İbn Kesîr, XV, 71-72; Zehebî, VI, 895; Askalânî, I, 274, VII, 26, 134.

¹⁹ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, III, 87, IV, 242; Nezâr, 164, 165, 166, 167, 168, 169.

yerlerde görüş belirttiği hususların eser ya da hadise dayandığı görülür.²⁰ Muhtasarda, onların yani mezhebin önde gelenlerinin görüşlerinin toplandığı ifade edilir.²¹ Muvafık olması, onun müntesip olduğu ve imamını taklit ettiği anlamına gelmez. Muhalefet etmek de muvafık olmak da içtihadın şartlarından değildir.

1.1. et-Tahâvî'nin Hukuk Anlayışı

Tahâvî'nin usûl konusunda kendine has bir yöntemi yoktur. Tahâvî, Hanefî kurucu imamların devamı gibidir. Hükümlerin istinbât yollarında mezhebin ileri gelenlerinin metotları üzerinde delillendirme yoluna giderek Hanefî usulünü takip ettiği söylenebilir. Hükümlerde birinci kaynak Kitâbdır. Sonra sünnet gelir ki Tahâvî sikâ olarak kabul edilen nakille gelmiş olan güvenilir âsâr üzerinde yürümeye çalışmıştır.²² Ona göre, Allah'ın kitabında nâsîh ve mensûh olduğu gibi Hadiste de nâsîh ve mensûh vardır. Âmmı, hâssa takdîm etmiştir. Ona göre, âyetleri zâhiri ve umûmu üzerine hamletmek gerekir. İki delili cem etmek, eserlerinde ve çalışmalarında temayüz etmektedir. Hükümü verirken delilin her ikisinin ortası olacak şekilde vermiştir.²³

Tahâvî'nin en önemli yönü, bir meselede farklı görüş varsa, karşıt görüşü iptal etmeyerek, kendi tercih ettiği görüşün tüm delilleri ile göz önünde bulundurarak doğru yanlarını izah etmesidir. Eserlerde²⁴ çatışma varsa, haberin kabul şartlarını ortaya koyarak usul karşısında tek kalmış haberleri doğrudan şâz kabul ediyordu. Tüm bunların yanında nazarla eser karşısında da olabilmektedir.²⁵ Ama bu yine esere dönük bir inceleme neticesindedir. Buna rağmen Hz. Peygamberin fillerinden en çok tercih edilenlerini bilmesinin yanında Tahâvî, eserleri kıyasa tercih etmektedir.²⁶ Kûfe ehlinin hadislerini ve

²⁰ Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b Ahmed b Selâme, *Muhtasaru't-Tahâvî*, thk: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Matbaatu Dâri'l-Kitâbî'l-Arâbî, Kâhire, h. 1370, önsöz.

²¹ Tahâvî, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 32, 42; Nezîr, 169. Namazda hades bâbında Tahâvî, namazda burnu kanayan, kusan, bevleden veya ğâita durumları namazdan kişiyi çıkarır, der. Bu kimse yeniden abdest alır, bunlardan dolayı batan yerlerini yıkar, temizler ve namaza döner. Ama burada namaza dönebilmesi için konuşmama şartı vardır. Eğer konuşursa namazı yeniden kılması üç İmam daha sevimli (ehabbu ileyhim-İstihsân) gelmiştir. Eğer namazda uyur ve ihtilam olursa üç imam, kıyasa göre amel ederek kişinin namazdan çıkacağını ve yıkanacağını söylemişlerdir. Sonra namaza geri döner. Burada yine namazın vaktinin geçmemesi şartı vardır. Çünkü onlar burada –Tahâvî de onlarla birlikte dir- namaza başlaması hususunda istihsân yapmışlardır. İlgili yer için bkz. Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 32.

²² Tahâvî, *Muhtasar*, 35, 54, 57; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 39-40, 71, 88, 89, 123, 130, 154, 230, 242, 253, 297, 416, 431, 466.

²³ Tahâvî, *Muhtasar*, 35, 54, 57; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 39-40, 71, 88, 89, 123, 130, 154, 230, 242, 253, 297, 416, 431, 466.

²⁴ Eser veya âsâr gerek Hz. Peygamberden gerekse sahâbe'den gelenlerdir. Bazen Tâbiün sözü de olabilmektedir.

²⁵ Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 43, 50, 81, 136, 145, 330, 339, 425-426, 462

²⁶ Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 32, 35, 36, 45, 48, 59, 50, 51, 68-70; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 65, 77, 78, 112, 113, 119, 126, 133, 134, 152, 198, 221, 245, 268, 280, 313, 342-343, 572.

fikhını öğrenmiştir. Genellikle kendi ifadelerini, bazen mezhep imamının görüşlerini belirterek doğrudan konuya giriş yapar. Fikhî hükümlerin işlenmesi ve açıklanmasında, hükmü kendi tercih ettiği görüşlere uygun olarak detaylandırır. Kendi görüşüne muvafık sahâbe görüşünü de aktardığı görülür.²⁷ Bu düşünce tarzı doğrudan hükümlerin verildiği, âyet ve hadislerin çok zikredilmediği vehmine götüren klasik bir Hanefi geleneği gibidir. Doğrudan hüküm verdiği hususlarda, Hanefi imamların arasında o konu hakkında ihtilâf olmadığına işaret etmiş olmalıdır.

Kıyasa dayanarak da görüş açıklar.²⁸ Kıyas, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin eserlerinde meseleleri arasındaki tutarlılığı sağlamada iç kontrol mekanizması görevi görmüştür.²⁹ Kıyas kelimesi ve türevlerinin sık kullanılması, Hanefi mezhebinin re'y ekolünün başlıca temsilcisi olduğunu göstermektedir. Öte yandan bu sık kullanım, hadis ekolünün Hanefilere ve özellikle de Ebû Hanîfe'ye kıyas konusunda yönelttikleri eleştirileri açıklar mahiyettedir. Kıyasın, Hanefi fikhının temelini oluşturduğu bilinmektedir.³⁰ Fıkıh, kıyas ekseninde dönmekte ve meseleler kıyasa göre tasnif edilmektedir. Nasslar, Hanefi mezhebinin ya da fikhının ana kaynağını oluşturmaktadır ancak nasslardan çıkarılan genel kurallar ve illetler bir bütün olarak düşünülmemekte ve buna genel olarak kıyas denilmektedir. Dolayısıyla kıyas, nassın ışığında ve onun çizdiği çerçevede bir akıl yürütme faaliyetidir.³¹ Bunlara rağmen Tahâvî, mezhep imamlarından ayrıldığı noktaları, rivayetlerle destekler. Ebu Hanîfe'den ve Ebû Yûsuf'tan nakledilen farklı iki görüşü yeri geldikçe zikreder. Ayrıntılı açıklamalarında "tefsîr" ibaresini kullandığını görürüz. Tahâvî'nin '*Şerhu'l-Meani'l-Âsâr*' adlı eserinde, kuvvetli delil bulunduğu, mezhebin önde gelenlerinden farklı bir görüş ortaya koyduğu rahatlıkla söylenebilir. Müçtehit imama intisap etmesi onun düşüncesini takip etmesinden dolayıdır.³²

1.2. eş-Şâfiî'nin Dönemin Hukuk Anlayışına Etkisi ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî

Şâfiî düşüncesinde yetişip, Hanefi mezhebinde devam eden et-Tahâvî'nin; Hanefiliği, Şâfiiliğe dönüştüren ya da bu yönde olgunlaştıran, diğer bir ifadeyle Hanefiliğin hadislerle temellendirilmesinde en etkin rol oynayan fıkıh kimliğini kavramak hiç de kolay değildir.

²⁷ Tahâvî, *Muhtasar*, 35, 54, 57; *Cassâs*, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 39-40, 71, 88, 89, 123, 130, 154, 230, 242, 253, 297, 416, 431, 466.

²⁸ Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 32, 35, 36, 45, 48, 59, 50, 51, 68-70; *Cassâs*, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 65, 77, 78, 112, 113, 119, 126, 133, 134, 152, 198, 221, 245, 268, 280, 313, 342-343, 572.

²⁹ Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed B. Hasan Eş-Şeybânî'nin Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usûlü Açısından Tahlili*, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009, 277.

³⁰ Boynukalın, 179.

³¹ Boynukalın, 179.

³² Tüm bu değerlendirmeler Tahâvî'nin özellikle Muhtasar isimli eser göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

Çünkü bu konu çok titiz bir Hanefî ve Şâfiî okuması gerektirmektedir. et-Tahâvî'nin *Muhtasar* isimli eseri Hanefî mezhebinin oluşum devri eserlerine dayanır. 'Zâhiru'r-Rivâye' eserleri ile Şâfiî'nin 'el-Umm' adlı eseri, Tahâvî'nin *Muhtasarına* kaynaklık etmiştir. *Muhtasar*'da hükümlerin delilleri zikredilmez. Tahâvî'nin *Muhtasârı* ile Müzenî'nin *Muhtasârı* sistematik açıdan birbirine benzemektedir.³³

Tahâvî'nin yaşadığı dönemde, İslâm hukuk biliminin teşekkül döneminde ortaya çıkmış iki damar olan ehl-i re'ÿ ve ehl-i hadis yaklaşımlarının tek bir şahısta toplandığı görülür. Eserci yaklaşıma göre, İslâmî mirasa sıkı sıkı sarılmada, eşyayı değerlendirmede yegâne ölçüt olarak hadis/eser/âsârdır. Bu anlayışa göre fikhî problemlerde çözüm bulmada, Kur'ân ve Hadis temelli kıyasa dayanma esas olmalıdır. Akılcı ekol ise, gerek İslâm mirasının anlaşılmasında gerekse yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde re'ÿi, temel ve asıl kabul eden anlayıştır. Bu anlayışta hadis ve eser için dayanak şartı koyan akıldır. Dilin ve nahvin hukukî sahada istinbât ve istidlâlde akla ya da re'ÿe büyük önem verilir. Fıkıhta, hadis ekolü kıyası ön plana çıkartırken, akılcı ekol ise re'ÿ ve içtihadı öne çıkartır.³⁴ Aslında her iki ekol de kıyası delil olarak kabul etmektedir. Hadisin dayandığı temel, rivayete ve sema'ya yani işitmeye dayalıdır. Akılcılar bu noktaya itiraz etmektedirler. Çünkü hadisin isnat edilmesinde, bazıları sıhhat şartlarını savunurken; bazıları ise bu konuda yalan isnat edilmeyeceğini düşündükleri için şartsız eseri esas almaktadırlar. Kimisi ise akla ve Kur'ân'a dayandırılmadan re'ÿe, sırf maslahat gereği Arap diline uygun olmayan çıkarımlara karşıdır. Şu unutulmamalıdır ki bir alanda re'ÿi esas alan bir bilgin/âlim başka bir alanda nakli veya eseri temel alabilmekteydi.³⁵

Fıkıh sahasında ekollerin, bu temel anlayışlarındaki farklılıktan dolayı birbirinden kopmaları tehlikeli boyutlara ulaşmış ve bu farklılıklar hukuk birliğini tehdit etmeye başlamıştır.³⁶ Yeni olayları çözmek için teorik varsayımları haklılaştıracak şekilde uydurulan hadislerin sayısı artmıştır. Hadis konusunda tespitler bu yönde iken re'ÿde ise tamamen teorik ve hukukî kaygılarla sık sık nasslardan esinlenerek ve selefîn yolunu bırakarak salt aklın iyi

³³ Müzenî'nin Hanefî fıkıyla olan etkileşimi için bkz. Zehebî, VII, 403, 439; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Teracim*, thk: Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1992, 96, 100; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk: İhsân Abbas, Dâru Sadr, Beyrût ty, 71; Zehebî, VII, 403, 439. Mısır'da ve Mağribî Afrika'da önce Şâfiî düşüncesinde iken sonraları Malikî düşüncesine geçen dönemin büyük hukukçuları mevcuttur. Bunda temel etken ise Hadis bilimi olmuştur. O dönemde Fakih aynı zamanda muhaddîti. Hanefî fakihlerle olan etkileşimi için bkz. Tahâvî, *Ahkamu'l-Kur'ân*, 14; Zehebî, XII, 501; Askalânî, I, 276, 279, III, 346.

³⁴ Akla dayalı deliller şunlardır: Re'ÿ-kıyâs-istihsân-istislâhdır.

³⁵ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arab-İslâm Aklının Oluşumu*, 117-118.

³⁶ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arab-İslâm Aklının Oluşumu*, 117-118.

görmesine -*istihsân*- dayanmada sınır tanınmamaya başlar.³⁷ Bir yandan hadis uydurma ihtiyacını ortadan kaldıracak, diğer yandan re'y kurumunu açık sınırlara riayet etmeye zorlayacak kurallara dayalı bir araştırma yöntemi zarureti hâsıl olmuştur.³⁸ Ayrıca fıkıh usulü ile ilgili eser henüz yoktur. eş-Şâfiî (ö.204/820) bu anlayışla yola çıkarak ilk defâ akıl için yasa koyma girişiminde bulunmuş, dil-nahiv kurallarını usul yoluyla kanunlaştırmıştır.³⁹ Şâfiî'nin amacı re'yi kanunlaştırmak ve dağınıklığı gidermek olmalıdır. O, hadis uydurmalarına karşı durarak beyanın teorisini inşâ ederek bu hukukî kaosu sona erdirmek istemiştir. Böylelikle re'y ve hadis eflasyonunun önüne geçilecek ve bu sayede hukuk/fıkıh sahasında kargaşa sona erecek ve bir 'düzen' gelecektir.⁴⁰ Bu kısaca şu demektir: Kur'ânî söylemin kodifiye edilmesi yapı ve anlam yoluyla bir düzenin getirilmesi ve hukukî sınırlandırması demektir.⁴¹ Bu açıklamaların sebebi Tahâvî'yi daha iyi anlayabilmek ve önceleri Şâfiî iken sonraları Hanefîliğe geçişinin⁴² yansımalarını istihsan bağlamında yakalayabilmektir. Şâfiî, önceleri ehl-i re'y arasında iken daha sonra ehl-i hadîs safına geçmiştir. Ama bu geçiş klasik bir hadîsçi ve tâbi olarak değil hukukî kaygıları olan ve akıl için yasa koymak için bir amaç gütmektedir.⁴³

Şâfiî'ye göre, haber ve 'geçmiş örneğe dayanmadan -kıyas-' istihsan yoluyla hüküm verilemeyecektir. Eğer bu ikisi olmaksızın hüküm verilirse, bu yolla yeni bir hüküm veren din icat etmiş olmaktadır.⁴⁴ Ayrıca İmam Mâlik'in amel ettiği 'hükme bağlanmış bir örnek' şart olduğuna göre hüküm vermek olan ve nasslarda vârid olmayan maslahatlara dayanarak -istislah- da hüküm ya da fetvâ vermek caiz olmamaktadır. Her şeyi kıyas yoluyla Kitâb ve Sünnete irca etmek temel hukuk felsefesidir. İctihat nassların kendi kullanım sahasında

³⁷ eş-Şâfiî, Muhammed İdris (ö. 204/820), *er-Risâle*, Muhammed b İdris, şerh ve ta'lik: Abdulfettah Kebbera, II. Baskı, Beyrut 2010, 28, 255-256-257. Ayrıca bkz. Abdulkarim, Rasim Muhammed, *el-İstihsân ve Nemezicü min Tatbikâtihi fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971, 157-158-159.

³⁸ Şâfiî'nin "Kur'ânî söylem"le ilgili bakışının ne olduğuna dair bkz. 'Öztürk, Mustafa, *Dinî Hükümlerin Kaynağını Kur'ân ile Sınırlandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı*", Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı (18-19 Aralık 2009), İSAM, İstanbul, 13-67' adlı makale, Ayrıca eş-Şâfiî'nin sünnet düşüncesi ile Ebu Hanife'nin sünnet düşüncesinin karşılaştırılması için yapılmış doktora tezleri olan Muammer Bayraktutar, *İmâm Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadîs/Sünnet Yorumu* (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2006 ve Yiğit, Metin, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet Anlayışı* (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2007.

³⁹ Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî*, 34; Uluslararası Şâfiî Sempozyumu, *İmâm Şâfiî*, I. Baskı, 7-9 Mayıs 2010 Diyarbakır, Kent Işıkları, İstanbul 2012, 27, 41.

⁴⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 30, 31, 32, 33. Ayrıca ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Aybakan, Bilal, *İmâm Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yay, İstanbul 2011, 40; el-Câbirî, *Arab-İslâm Aklının Oluşumu*, 121, 132; Türkan, Talip, *Sünni Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şâfiî*, 718.

⁴¹ Aybakan, 71; Uluslararası Şâfiî Sempozyumu, *İmâm Şâfiî*, 44; Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî*, 75-76.

⁴² İbn Kesîr, XIII, 672, XIV, 653, XV, 71-72. Ayrıca bkz. Tahâvî, *Akâid Risâlesi*, çev: Ali Pekcan, Rağbet Yay., İstanbul 2009, 88; Nezir, 17; Atmaca, 27-28.

⁴³ Uluslararası Şâfiî Sempozyumu, *İmâm Şâfiî*, 41.

⁴⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 257-258-259.

anlaşılmaya çalışılmalıdır. İçtihat ancak nasslar dairesinde ve onlar vasıtasıyla bulunmalıdır. Kıyas, mutlak anlamda re'y olmayıp 'Kitap ve sünnetle' var olan bir habere muvafik olan delillerden hüküm aramaktır ki bu içtihadın anlamını ve alanını daraltmaktır.⁴⁵ İçtihat ve kıyas, asl ve fer' taraflardan birini diğerine bağlamaya çalışan zihinsel mekanizmadır. İşte bu ikisiyle, akli ilkelerden hareketle düşünsel bir hukukî saha oluşturulmak istenmiştir. Nasslar temel alındığı için Arap aklının etkinliğinin kaynak otoritesi 'beyân' olmuştur. Bu parçanın parçayla birleştirilmesi demektir. Kazuistik bir yapının kısa zamanda ortaya çıkmasına neden olarak, Tahâvî'nin yaşadığı dönemin hukukî düşüncelerine hâkim olmalıdır. Ayrıca fikhî araştırmalarda, lafzın birden çok anlama geldiği durumlarda bir anlama, birden fazla lafzı ise tek anlama doğru birleştirmeye yönlendirmiştir. Şâfiî, re'yi sınırlandırır.⁴⁶ Hanefîlerin mutlak re'y serbestliğinin önüne geçerek, hadis/eser ile re'yi yakınlıkla aradaki uçurumu kaldırır. Ebû Hanîfe ve re'y ehlinin geneli için yasa koyucu olan akıldır. Ebû Hanîfe, fikhî konularda, Mu'tezilînin itikadî konularda düşündüğü gibi düşünüyordu. Ama Şâfiî ile birlikte akıl yasa koymaktan çıkmış, kendisi için yasa konulan olmuştur.⁴⁷ Bu anlayış şu demektir: Arap-İslâm ilimlerindeki konu birlikteliğinin (nass, beyân) dikte ettiği dayattığı bir yöntem birliğidir (-kıyas).⁴⁸ Aslında burada tam olarak sorun meşrûiyet sorunudur. İstihsanda meşrûiyet sorunu vardır ve delilsiz hüküm vermektir. Akıl yasa koyucu olamaz.

Burada Hanefîlerden istihsanı kabul etmeyen bir hukukçudan ayrıca bahsetmek gerekir. Bu hukukçunun adının, çoğu istihsan çalışmasında zikredilmediği görülür.⁴⁹ Ebû Abdurrahmân Bîşr b. Ğiyâs b. Abdurrahmân el-Merîsî el-Adevî el-Bağdadî (ö.218/833), Ebû

⁴⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, 296-297; a. mlf. *Kitâbu'l-Umm: Mevsuatü'l-İmâmî's-Şâfiî*, thk: Ali Muhammed-Adil Ahmed-Ahmed İsa Hasan Ma'saravi, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 2001/1422, IX, 26-27. Ayrıca benzer değerlendirmeler için bkz. Hamavî, *Nazariyyatu'l-İstihsân*, 81-82-83

⁴⁶ Şâfiî, *el-Umm (Kitab Cimâ'l-İlim)*, IX, 32-33-34.

⁴⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 248-249-250-251-252-253-254-255; a. mlf., *el-Umm (Kitab Cimâ'l-İlim)*, IX, 25, 27-29.

⁴⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, 258-259. Ayrıca benzer değerlendirmeler için bkz. Uluslararası Şâfiî Sempozyumu, *İmam Şâfiî*, 41; Aybakan, 40; Câbirî, Muhammed Âbid, *Arab-İslâm Aklının Oluşumu*, 121, 132; Türcan, Talip, *Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şâfiî*, 718.

⁴⁹ Mesela Abdülkerim, Râsim Muhammed, *el-İstihsân fi's-Şeriatü'l-İslamiyye: Mevkuhû beyne Usûli't-Teşri' ve Tatbikâtuhu'l-Fikhiyyeti'l-Muâsıra*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2012/1433; el-Ferfur, Muhammed Abdüllatif Sâlih, *Nazariyyatü'l-İstihsân fi't-Teşri'l-İslâmî ve Silatuhâ bi'l-Maslahati'l-Mürsele*, Dâru Dimeşk, Dimeşk 1987; el-Hamavî, Usâme, *Nazariyyatü'l-İstihsân*, Dâru'l-Hayr, yy 1992/1412; Hüseyin, Elbâ Ya'kub b. Abdülvehhab, *el-İstihsân: Hakikatuhu - Envauhu - Hucciyetuhu - Tatbikatuhu'l-Muâsıra*, Mektebetu'r-Ruşd, 1. Baskı, yy 2007; Hassan, Ahmet, *İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev: Haluk Songur, Rağbet Yay., İstanbul 1999; İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim (ö.728/1328), *Kâide fi'l-İstihsân*, thk: Muhammed Azîz Şems, Daru Âlemi'l-Fevâid, Mekke, 1419; İsmail, Şa'ban Muhammed, *el-İstihsân Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Dâru's-Sekâfe, Devha 1988; Kayadibi, Saim, *Doctrine of Istihsân (Juristic Preference) in Islamic Law*, Tablet Yayınları, Konya 2007; Önder, Muharrem, *Hanefî Mezhebinde Istihsân Anlayışı ve Uygulaması* (Yayımlanmamış doktora tezi), Konya, 2000; Selhât, Reşid, *el-İstidlâlü'l-Fikhî: Dirâse Tahliyye li'l-Akli'l-İslâmî ve Milâdi Anâsırı İlmî Usûli'l-Fikh*, Dâru'n-Nefais, Amman 2009/1429; Sabri, Urve İkrime, *el-İstihsân ve Eserü'l-Amel bihi alâ Mesaili'l-Ahvali's-Şahsiyye*, Dirase Fikhiyye Mukarene, Daru'n-Nefais, I. Baskı, 2011/1432.

Hanîfe'nin talebelerindendir. Kısa bir süre ondan ders aldıktan sonra Ebû Yûsuf'un derslerine devam etmiş ve onun önde gelen talebelerindendir.⁵⁰ Önceleri takvâ sahibi ve mutedil kimse iken daha sonra kelama ve felsefeye meylectiği, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü savunduğu ile alakalı Şâfi'yle aralarında tartışmalar vukû bulur. Şâfi'nin rakibidir. Bundan önce Ebû Yûsuf da talebesini eleştirdiği ve kötülediği gibi Mürcieden Merisiyye fırkası ona nispet edilerek birçok âlimin, onu tekfir ettikleri kaydedilir.⁵¹ İstihsânla ilgili görüşlerinin olduğu ileri sürülen bilginler arasında onun da adı geçmektedir. el-Cassâs (ö. 370/981), kendisine çok ağır sözler sarfetmekte, istihsân düşüncesinde Şâfi ile aynı grupta olduğunu zikretmektedir.⁵² Cassâs, umûm ile sözün ispatlanması ve çekişmenin anlatılması ile haberlerin çeşitleri, sıralanması (mertebeleri) ve hükümlerinin zikri konusunda, Şâfi ile özellikle Bişr b Ğiyâs el-Merîsî'ye karşı İsâ b Ebân tarafından reddiye yazıldığını ifade etmektedir.⁵³ İşin ilginç yanı Cassâs, istihsânı delil olarak kabul etmeyenler Tahâvî'nin adını zikretmemektedir.⁵⁴

Konu ile ilgili eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) şunları kaydeder: “Bazıları istihsân iki delilden en güçlü olanıyla görüş ortaya koymak, bazıları ise ki Cassâs bu gruptadır, illetin tahsisi olarak ifade etmişlerdir. Şâfi'nin hikâye ettiği şekilde aynı görüşte olanlar ile Bişr el-Merîsî de o gruptandır. Delilleri ise “*bilgin olmayan şeyler üzerinde durma*⁵⁵” âyeti ile olduğunu ifade edenlerdir. Aslında bu delil, istihsânın delilsiz oluşuna işaret etmektedir.⁵⁶”

İstihsân, hukukçunun bilgisizce ve bir delil olmaksızın hüküm koymada kendisinin güzel görmesidir. Kıyas, şer'î delillerden bir delildir. Kitâb, sünnet gibi bir delil olmaksızın insanın güzel görmeyi istediği şeyle, kıyâsın terki câiz değildir. Delilsiz bir şekilde insanın sırf kendisinin güzel görmek istediğine dönmek uygun olsaydı bu konuda, bilginler ile genelin (âmme-kamu-insanların) dediklerinin eşit olması gerekirdi. Bu aynı zamanda âmme-kamunun

⁵⁰ en-Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed ibni'l-Hasen eş-Şeybânî Nêbiğatu'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1994/1414, 224.

⁵¹ İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, thk: İbrâhîm Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lubnân 1997/1417, 210, 230. Ayrıca bkz. Özel, Ahmet, *Haneftî Fıkıh Âlimleri*, TDVY, Ankara 1990, 26.

⁵² Cassâs (ö. 370/981), *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk: Muhammed Muhammed Tâmur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2010, I, 42, 504.

⁵³ Cassâs, *el-Fusûl*, I, 42, 504.

⁵⁴ Cassâs, *el-Fusûl*, I, 504.

⁵⁵ *el-İsrâ*, 17/36.

⁵⁶ eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim Ali b Yûsuf (ö. 476/1083), *et-Tebşira fi Usûli'l-Fıkh*, thk: Muhammed Hasen Heyto, I. Baskı, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk ty, I, 493; a. mlf., *el-Lum'a fi Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, yy, 2003/1424, 103, 121.

da bilginler gibi güzel görmek istediklerinin geçerli olması anlamına gelmektedir.⁵⁷ Bu konuda yani istihsânın delil olma -yönü onun ashabının yani Bîşr ve hocaları konumunda olan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve diğer Hanefiler kastediliyor- yönünün açıkladıkları üzere olsaydı istihsânın manasına muhalefet olmazdı. İstihsân, eğer iki delilden güçlü olan için en zayıf olanının terki anlamındaysa, ondan daha güçlü bir delille kıyasın terki vâcibdir. Şîrâzî, istihsânı savunanların (Ebû Hanîfe ashabi) bu yol üzerinde yürümediklerini söyler. Terk ettiklerinden daha güçlü bir delilin bulunduğu yerlerde kıyası terk ettiklerini ve terk edilen yerlere, konumlara aklen güzel görmeyi istemek yani istihsan olarak isimlendirdiklerini kaydeder. -Zinanın gerçekleştiği odalarla ilgili-köşelerin görülmesiyle haddin gerekliliğini iddia etmeleri istihsan gereği verilmiş bir hükümdür. İstihsan, delil bulunmadığı için güzel görmek istedikleri şehâdetlerin ve lafızların çekişmesinin terkidir. İslâm hukukuna göre zina haddinin uygulanması için dört şahit gereklidir. Şâhitlerden üçü veya ikisinin ifadelerinin benzer olmasıyla haddin uygulanacağını Hanefi ashabi savunmaktadır. İşte onlar burada din lehine hareket ettiklerini düşünerek hükmün ağırlaştırılarak uygulanmasını istemeleri istihsan ile olmaktadır. Ve onda haddin gerekliliği ile hükmedilmesi güzel görmekle ilgilidir. Delilsiz olarak, hükmün sonucunun müçtehit tarafından sırf güzel görülmesidir. Sonrakilerin (müteahhirûn) istihsânın delil olma yönlerini ortaya koydukları âyetlerin, aslında istihsânın batıllığını/butlanını yani geçersizliğini ortaya koyduğunu Şîrâzî belirtmektedir.⁵⁸

2. et-Tahâvî'de İstihsan Delili

İstihsânın; delillerin hukukî durumlarını ortaya koyarak, en güzeli ile amel edilmesi anlamında sanki vicdana bağlanmış bir şekilde kullanılması, sebeplerinin zikredilmemesi, fıkıh dünyasında özellikle de Şâfiî tarafından şiddetle tenkit edilmesine neden olmuştur.⁵⁹ Tahâvî ile ilgili olarak İbn Hazm, Şâfiîlerle birlikte onun da istihsanı toptan reddettiğini öne sürmektedir.⁶⁰ İbn Hazm'a göre istihsân; hukukçunun, kişisel hevâ ve hevesle delilsiz olarak dinde hüküm koymasındır.⁶¹ Burada istihsanla verilen hükümler ile bu hükümlerdeki istihsana yüklenen anlamın tespit edilmesi gerekir. Tahâvî'nin muhayyilesine girmiş olacağı düşünülen Şâfiî'nin düşüncesinin etkisi eserlerinde ortaya çıkmış olmalıdır. Tahâvî'de, istihsanla, delilin

⁵⁷ Şîrâzî, *et-Tefsira fi Usûli'l-Fıkıh*, 493-494.

⁵⁸ Şîrâzî, *et-Tefsira fi Usûli'l-Fıkıh*, 494-495.

⁵⁹ eş-Şâfiî, Muhammed b İdris, *Cimâu'l-İlm*, thk.: Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût ty, 38, 51-52; Önder, 4.

⁶⁰ İbn Hazm, *Mulahhas*, 76.

⁶¹ İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l Ahkâm*, thk: Muhammed Muhammed Têmir, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2010, I, 70; İsmâil, *el-İstihsân beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, 42; Gül, Şirin, *İbn Hazm'ın Kıyası Reddi*, AÜSBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, 56.

sihhatinin ortaya konulması düşüncesi vardır. İstihsanla ilgili verilen hükümleri direk görüş olarak verdiği yerler olduğu gibi, bazen Ebû Hanîfe veya Ebû Yûsuf'un bu konuda istihsan yaptığını ifade ettiği de görülmektedir. Tahâvî'ye dair yapılmış araştırma ile istihsan çalışmalarında görmediğimiz şu ifadeyi kullanabiliriz: Tahâvî'de istihsanla verilmiş hükmü 'fî'l-istihsân' ya da 'el-İstihsân' ibareleriyle ya da hiçbir şekilde istihsân lafzı zikretmeksizin istihsân hükmüne yer verirken; 'ben bu konuda istihsân ettim, istihsân gereği böyle bir hüküm verdim' gibi ifadesine rastlanmaz.⁶² İbn Hazm'ı da, et-Tahâvî'nin istihsânı toptan reddettiği düşüncesine bu durum itmiş olmalıdır. Bu hükümleri *Muhtasar*'ında yer verdiği yerlerde istihsanla alakalı herhangi bir kaydın olmadığı ama bu hükümlerin, istihsan sonucu verilmiş hükümler olduğunu, *Muhtasar*'ın Cassâs şerhinden anlaşılmaktadır. İbn Hazm'ın, istihsanı reddedenler içinde Şâfiî ile Hanefîlerden Tahâvî'yi saymasını onun düşünce sisteminin bir gereği olmalıdır. Bu durum belki de Tahâvî'nin istihsan sonucu verilen hükümleri, istihsan kaydı olmadan yer vermesine ayrıca bağlanabilir. Ya da Tahâvî'nin istihsanla alakalı açıklamaları ifade etmemesi nedeni de olabilir. Ama Tahâvî, istihsân hükümlerine özellikle *Muhtasar* adlı eserinde yer vermiştir. Eğer istihsanı toptan reddetmiş olsaydı bu hükümlere yer vermemesi gerekirdi. Hadîse bağlılığı yer yer onu mezheb imâmlarından farklı görüşe götürmüş olsa bile takip ettiği imâmlardan usûl yönünden ayrıldığı söylemek oldukça zordur.

2.1. İstihsan Deliline Genel Bir Bakış

İlk dönem Kur'ân ve sünneti yeniden düşünmek ve yorumlamak için en çok başvurulan yol re'y ve içtihattır. İlk dönemde re'y geçerli kişisel görüş anlamında içihadın temel aracıydı. Re'y, daha sistematik prensipleri olan kıyas ve istihsanı içine alan hukuka hâkim olmuş geniş bir kavram olarak göze çarpmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus içtihat teriminin, çoğunluk tarafından kıyâs için kullanılmasıdır.⁶³

İstihsanı ilk olarak Ebu Hanîfe'nin kullandığını, onun iki meşhur talebesi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin atıfları gösterir.⁶⁴ Özellikle Ebû Yûsuf'un bu kavramı hocasından aldığı kesindir. Ama bu kavramı ilk kullanan Ebû Yûsuf değildir.⁶⁵ Ebû Yûsuf'un, Ebû Hanîfe'den önceki hocası olan İbn Ebî Leylâ'dan da istihsan görüşleri aktardığı unutulmamalıdır. İrâkîların

⁶² Bu cümlelerin dipnotları 'et-Tahâvî'de İstihsân Delîli Örnekleri' başlığında verilmiştir. Ayrıca bkz Tahâvî, *Muhtasar*, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 32, 42, 56; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, II, 460-461.

⁶³ Hassan, Ahmet, *İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 141; Boynukalın, 179, 277.

⁶⁴ Kayadibi, Saim, *Doctrine of Istihsân (Juristic Preference) in Islamic Law*, Tablet yay, Konya 2007, 87.

⁶⁵ Hassan, 174.

genellikle istihsanın uygulama nedenlerini vermedikleri için,⁶⁶ kullanma gayelerini tespit ancak olaylara tatbik etme düşüncelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca istihsan, Iraklıların hukukî yetkinlik ve maharetlerini gösteren bir olgudur. Iraklı fakihler veya re'y taraftarları, kıyaslarında bunu sıklıkla kullanmıştır. Bu ise sadece Iraklı fakihlere uygun bir tarz demek çok doğru olmasa gerek.⁶⁷ Yerleşik kuraldan (asl, kıyas) ayrılma sebeplerini bilmek kesin olarak mümkün değildir.⁶⁸ İstihsan; kamu yararı, hakkaniyet veya adalet lehine zâhir -cefi, açık- ve sert kıyası terk ederek kişisel görüşün uygulanma metodudur. İstihsan, analojik akıl yürütmeden ziyade tam kıyasa dayanan bir karar veya yerleşik kâideden (asl-genel kural) sebepsiz ayrılıktır.⁶⁹ Bir hukukçu bazen belirli ciddi mütalaalar için bağlayıcı bir kuraldan ayrılmak zorunda kalabilir. Gerçekte bu kuralın nerede uygulanacağı ve nerede terk edileceği hususu müçtehidin hukukî dirayetine dayanır. Yani istihsân, arzu ve hevese göre hüküm vermek değil duruma göre doğru bir karar verme yolu olmalıdır.⁷⁰ Ayrıca kıyasın, kamu yararının yanında belirli hadis veya bölgelerinde geçerli bir âdet lehine terk edilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bu durum Irâkîların, kıyasa nazaran hadise, hadis olduğu için veya âdet olduğu için öncelik verdikleri anlamına gelmemelidir. Sadece belirli bir hadîs veya belirli bir âdet, kamu yararında kıyastan daha önde denilebilir.⁷¹ İlk dönem istihsan anlayışı; *eseri* inceleyip değerlendirme, intikadi metot, hukuk mantığının kontrolü, hakkaniyet, bir hakkın suistimal edilmesini önleme ve kolaylık gibi yoğun bir şekilde uygulanmasına imkân veren zengin bir içeriğe sahip olduğunun söylenmesi yerinde olmalıdır.⁷² Bu durum bazı istihsan örneklerinde olduğu gibi delilsiz hüküm vermeye götürecekteki tehlikelere de neden olmuştur.⁷³

2.2. İstihsân Kavramı

İstihsan kelime olarak bir şeyi güzel saymak ve onun güzel olduğuna inanmak,⁷⁴ güzelliğin bilinmesi ve güzel addedilmesi anlamındadır.⁷⁵ İstihsan 'hasen' kelimesinin

⁶⁶ Şa'ban, 180. İstihsan kıyasın mukabili olan hükmü ifade ettiği yer için bkz. Boynukalın, Mehmet, *Mukaddime*, Dâru İbn Hazm, Beyrut-Lubnan 2012/1433, 212.

⁶⁷ Musa, Yusuf, *Fıkıh-i İslam Tarihi*, ter: Ahmed Meylânî, Arslan Yay, İstanbul, 1983, 393; Kılıçer, 42-43.

⁶⁸ Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798) *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve 'bni Ebî Leylâ*, tsh ve ta'lik: Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Matbaatu'l-Vefa, Kahire 1357, 162-163-164-165-166, 168; a. mlf, *Kitâbu'l-Harac*, II. Baskı. Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1352. (*İhtilâfu Ebî Hanîfe ve 'bni Ebî Leylâ* ile Birlikte ciltlenmiş), 178. Örnekler için ayrıca bkz. Cassâs, *el-Fusûl*, III, 361-362; Serahsî, *Usûl*, II, 106, 110.

⁶⁹ Kılıçer, 89-91; ed-Devâlibî, 93; Hassan, 173

⁷⁰ Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları*, DİB Yay., Ankara 1994, 90.

⁷¹ Zeydan, *el-Veciz* 230; Hassan, 176, 177.

⁷² Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 70-72.

⁷³ Şâfiî, *er-Risâle*, Muhammed b İdrîs, şerh ve ta'lik: Abdulfettah Kebbera, II. Baskı, Beyrut 2010, 28, 255-256-257. Ayrıca bkz. Abdülkerim, Rasim Muhammed, *el-İstihsân ve Nemezicu min Tatbikâtihi fi'l-Fıkıh'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971, 157-158-159

⁷⁴ Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 18; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 87

“*istif'âl*” kipindedir. Güzel olanın yapılmasını istemek anlamındadır.⁷⁶ ‘İnsanın kendisine meyillendiği, başkasının düşüncesinde ise çirkin sayılabilen ama kendisinin ruhsal ya da hissi olarak arzuladığı şey⁷⁷, ‘bir şeyi güzel kılmak, onu süslemek ve bir şeye doğru güzel kılma ya da onunla güzel kılmayı istemektir’ anlamlarında kullanıldığı görülür.⁷⁸ İstihsânın sözlük manası olan, sözün/hükümün en iyisi olmak demek olduğuna dair bu mânâyı Kur’ân’dan destekleyen âyetle irtibatlandırarak açıklanmaya çalışılır: ⁷⁹ ‘*Sözün en güzeline tâbi olmak.*’⁸⁰

İstihsânın sözlük anlamlarından yola çıkarak açıklamalarda bulunan Hanefî usulcülerden ed-Debûsî (ö. 430/1039); ‘İstihsânla kıyasın terki, istihsânla şer’î hücceti, şer’î delilsiz olarak terk etmek anlamına yoranların, bilginlerimizi bu şekilde eleştirmeleri zandır ve bu istihsânın sözlük anlamını tefsirinden başka bir şey değildir,’⁸¹ diyerek haksız bir şekilde kendilerini eleştirenlere cevap verdiği görülür. es-Serahsî (ö. 483/1090), bunlara ek olarak şunu kaydetmektedir: Kendisiyle emredilenin en güzeline tâbi olmayı istemektir.⁸² Serahsî’nin bu açıklaması şu şekilde deyimlenebilir: İstihsân olunan şey, işin gerçekleşmesinde güzel olmasıdır. İstihsânın ilk ifade edilen anlamından farklı olarak müstakil bir mana zikredildiğini teyit etmektedir. *ez-Zümer* sûresinin 18. âyetiyle bu düşünce desteklenmektedir: “*Kullarımı müjdele ki sözü dinleyen ve sözün en güzeline tâbi olan! Allah onları hidâyete ulaştırmıştır. Ve onlar akıl sahipleridir.*” Aslında bu âyet istihsânın ilk anlamını ifade etmektedir. Bu âyet ayrıca şunu da işaret etmektedir; fülle birlikte olan sözün güzeldir, salt söz değildir. Bu ifadeyi getirmek, âyetin tefsir etmek ve bildirdiklerini

⁷⁵ er-Râzi, Muhammed b Ebi Bekr b. Abdilkâdir, *Muhtâru’s-Sihâh*, Mektebetü Lubnân, Beyrut-Lubnân 1995, 58; el-Feyruzâbâdi, Mecdu’d-din Muhammed b Yakûb, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût1993, 1535. Ayrıca bkz. el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, IV, 3-19; ez-Zebîdî, Murtażâ, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, IX, 177.

⁷⁶ Cassâs, *el-Fusûl*, II, 340. Ayrıca bkz. Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, IV, 3-19; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 3. Basım, İstanbul 1996, 71.

⁷⁷ eş-Şâtibî, Ebî İshâk (ö.790/1388), *el-Muvâfakât*, thk: eş-Şeyh Ramazan İbrahim, Dâru’l-Mârifet, Beyrût-Lübnan 1999, I. cüz, 77; el-Cevherî, *es-Sihâh*, II, 3650; Zebîdî, Murtażâ, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, IX, 177. Ayrıca bkz. Yavuz, Y. Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihâd Felsefesi*, İşaret Yay., I. Baskı, İstanbul 1993, 177.

⁷⁸ Debûsî, *Takvîmu’l-Edille*, 419; Şâtibî, I, 78; Zeydan, 230; es-Seyyid, Cemaleddin Mustafa, *el-İstihsân: Buhusun Fıkhiy ve Usûliy ve Nahviy ve Felsefi*, Daru’l-Hâdi, Beyrut 2007/1428, 25; Kerim, Fâruk Abdullah, *el-İstihsân ve Nemzicü min Tatbikâtihî fi’l-fikhi’l-İslâmî*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Lübnan 2012, 13; el-Ferfur, Muhammed Abdülâtîf Sâlih, *Nazariyyatü’l-İstihsân fi’t-Teşrii’l-İslâmî ve Silatuhâ bi’l-Maslahati’l-Mürsele*, Dâru Dimeşk, Dimeşk 1987, 60; el-Hamavî, Usâme, *Nazariyyatü’l-İstihsân*, Dâru’l-Hayr, yy 1992/1412, 23.

⁷⁹ Cassâs, *el-Fusûl*, II, 340; Debûsî, *Takvîmu’l-Edille*, 419. Benzer açıklamalar için bkz. Hamavî, *Nazariyyatu’l-İstihsân*, 24

⁸⁰ İlgili âyet için bkz. *ez-Zümer*, 39/18. Halbûki bu âyet icmânın hücciyetini açıklamak için ileri sürülen bir delil olma özelliği taşımaktadır.

⁸¹ Debûsî, *Takvîmu’l-Edille*, 419. ed-Debûsî, din işlerinde değil de dünya işlerinde akılların mubahları başlığı altında cinâ, süt enzime ve terbiye ile ilgili bu bağlamda açıklamalarda bulunmaktadır. İlgili yer için bkz. Debûsî, *Takvîmu’l-Edille*, 464.

⁸² Serahsî, *Usûl*, II, 200.

açıklamak içindir.⁸³ Aslında istihsanın bir boyutu eylemin güzel olarak meydana gelmesinde sonucunun güzelliğine kâni olmak, diğer boyutu ise güzel olmasından sarf-ı nazarla eylemin gerçekleşmesini salt olarak güzel görmektir.⁸⁴ İstihsanın, istif'âl sigasındaki kullanımından çıkan anlam: ‘Fülle güzel olanın gerektirdiği şekilde amel etmedir. Yani davranışın güzel olması ve güzel bir şekilde gerçekleşmesidir. İstihsanda bulunanın itikâdında davranışın oluşmasını güzel olması ve işin gerçekleşmesinde de düşüncenin güzel olmasıdır.’⁸⁵

İstihsan terim olarak farklı şekillerde tarif edilmesine rağmen ortak bir tanım geliştirilememiştir. Bu tariflerin en şumûllü olanı, genel kurala bağlı hüküm vermeye bir engel anında, genel kuraldan aykırı hüküm vermektir. Lugavî anlamında ‘re’yin kabûlü’ olarak sözlük anlamı ifade edilen istihsan bu şekilde hadis ve sünnetin muhalifi olan hükmü ifade etmektedir.⁸⁶ İstihsan ile ilgili tarifler sonraki dönemlere aittir. Usulcülere göre; akla gelen ilk çözümü terk ederek haklı bir gerekçeden dolayı, nâss, icmâ, zaruret, gizli kıyâs, örf ve maslahât gibi, ilk bakışta gizli kalan başka bir çözüme –kıyas-ı hafî- gitmektir.⁸⁷ Zâhiren kıyası bırakarak insanların ihtiyâcına daha uygun olanı almaktır.⁸⁸ Kolaylık için güç olanı bırakmak, herkesin müptela olduğu şeylerde, şer’i izne tâbi olarak kolaylık tarafını gerekli kılmak da denilebilir. Istilâhî olarak celfi kıyasa mukâbil ve muâriz olan herhangi bir delil olarak zikredilir. Küllî bir asıdan bir meseleyi istisnâ ve ayırt etmektir.⁸⁹ Kıyas-ı hafiden daha geneldir. Konu iki kıyasın olmasını gerektirir. Birisi hemen akla gelen açık kıyastır -celfî-; diğeri ise zihne hemen doğmaz ama birincisinden daha kuvvetlidir -hafî kıyâs-.⁹⁰ Hukukçu, derin bir kavrayış neticesinde, açık kıyası bırakır ve daha kuvvetli olana dayanır. İstihsan, iki delilden daha kuvvetlisi ile amel etmek manasında olmalıdır. Kuvvetli olan, kıyasın terk edilmesine neden olur. Artık istihsanın kabul edildiği yerde kıyas ile amel etmek uygun değildir.⁹¹

Hanefîliğe göre istihsan hükmünün sebebi bazıları tartışmalı da olsa; nass, icmâ, zarûret ve örf olabilir.⁹² Bu bağlamda istihsanın; nass, eser, kıyâs, zarûret, örf, maslahât gibi

⁸³ Kerim, 14.

⁸⁴ Kerim, 15.

⁸⁵ Kerim, 15-16.

⁸⁶ Boynukalın, *Mukaddime*, 212.

⁸⁷ Erdoğan, 210; Şa’ban, 181; Atar, 71.

⁸⁸ Yavuz, 177.

⁸⁹ Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukuna Giriş*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1995, 303

⁹⁰ Devâlibî, 99; Zeydan, *el-Veciz*, 231.

⁹¹ Yavuz, 179.

⁹² Atar, 74.

kavramlarla ilişkisi vardır.⁹³ Özellikle sahâbî görüşü, eser kategorisinde değerlendirilerek istihsan hükmünün yönü olmaktadır.⁹⁴ Sahâbe kavli istisnâ yoluyla istihsan uygulamasına kaynak olabileceği, 'eser' sebebiyle yapılan istihsan başlığı altında değerlendirilmektedir.⁹⁵ Tâbiûn döneminin re'y ekolünün önde geleni olarak kabul edilen İbrahîm en-Nehâî'nin (ö. 96/714) kıyâsı terk ederek sahâbe görüşüyle hüküm verdiği görülmektedir.⁹⁶ İstihsanda bir ileri adım daha atılarak tâbiûn görüşü de eser kavramı içinde hukuk sahasına sokulmuştur.

Şâfiî'ye göre istihsan, telezzüz yani fantezidir ve ihtilâf kaynağıdır. İstihsan batıl re'y kapsamında Hanefiler ve bir kısım Mâlikîler tarafından ortaya çıkarıldığını ayrıca İbn Hazm da ifade etmektedir. Ortak tavrın, hevâ ve hevesle (hukukî fantezi, delilsiz hüküm verme, icat çıkarma) hüküm vermenin adı istihsan olmaktadır.⁹⁷ Şâfiî'nin, istihsanın reddetme sebeplerinden birisi, hâber-i vâhid temelinde *eser/sünnet-ma'rûf sünnet* içerisinde sahâbe sözünün nass yani Kitâb ve sünnet derecesine yükseltilmesi anlamını taşıması nedeniyle olmalıdır. Halbûki o, sahâbe kavlinin müstakil olarak haram hükmüne mesnet olabileceğini kabul etmektedir. İhtilâf halinde olan sahâbe görüşleri hakkındaki soruya Şâfiî, sahâbilerin ihtilâf halindeki sözlerinden Kitâb, sünnet veya icmâya uygun düşeni ya da kıyas açısından daha uygun olanı kabul edileceği şeklinde cevap vermiştir.⁹⁸ Ona göre; Kitâb, sünnet ve icmâda hükme kaynak olacak bir şey bulunmazsa, kıyas da yoksa sahâbe görüşüne uyulması gerekir.⁹⁹

2.2.1. et-Tahâvî'de İstihsan Deliliyle Verilmiş Hükümlerin Tasnifi

İstihsan delilinin ifade ettiği içerik göz önünde bulundurularak, Tahâvî'nin özellikle *Muhtasar* isimli eserinde tespit edilen istihsan delili ile verilmiş hükümler şu başlıklar halinde tasnif edilebilir:¹⁰⁰

⁹³ Devâlibî, 97; Zeydan, *el-Veciz*, 233-235, 237, 375; Şa'ban, 182-191, 194; Atar, 72-73; Yavuz, 179.

⁹⁴ eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b el-Hasen, *el-Hucce alâ Ehli'l-Medine*, Neşreden: Mehdî Hasan el-Keylânî, Alemlü'l-Kutub, Beyrut ty, I, 288; Temel, 71.

⁹⁵ Şeybânî, *el-Hucce*, I, 288.

⁹⁶ Kal'aci, Muhammed Revvas, *Mevsuatu Fıkhi İbrâhim en-Nehâî*, Câmîatu'l-Melik Abdilazîz, Mekke 1979, 786-787. Kal'acı, istihsânı dörde ayırarak İbrahim en-Nehâî'nin, bu anlamda değerlendirebilecek istihsan örneklerini verir. Ortak nokta eser karşısında kıyasın terki şeklindedir.

⁹⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 255-256-257; İbn Hazm, *en-Nübez*, 40-41; Abdülkerim, *el-İstihsân fi't-Teşrii'l-İslâmî*, 157-158-159; Gül, *İbn Hazm'ın Kıyâsı Reddi*, 135; Özen, 34.

⁹⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, 295; a. mlf, *el-Umm (Kitab Cimâi'l-İlim)*, IX, 69.

⁹⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 296; a. mlf, *el-Umm (Kitab Cimâi'l-İlim)*, IX, 36; İbn Hazm, *en-Nübez*, 40-41; Gül, *İbn Hazm'ın Kıyâsı Reddi*, 135.

¹⁰⁰ Tahâvî'nin fikhî seçimlerinde ve istihsan anlayışının ipuçları onun ifadelerinde görülebilir. Bir hükmün kabul edildiğine dair; "Hâze ehabbu ileynâ", "vehâze huve'n-nazaru fi hâze'l-babi vebihî ne'huzu", "Fekene mâ zehebe ileyhi Ebû Zeyd min zêlike indenâ hasenun", "ğayra enne hâze ebyenu ve ehvatu felizêlike ihternâhû alê gayrihî", "vehâze esahhu fi'n-nazari indenâ mimma kad hakeynâ", "vellezî ketebnâ min hâze esahhu indenâ",

1-Gizli kıyas nedeniyle verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰¹

2-İstisnâ mahiyetinde, pratik anlamda kişinin maslahatını koruma/yarar sağlama adına kıyasın terki¹⁰²

3-Müçtehidin delilsiz, salt kendisinin hüküm koyması; yararı esas alınarak kişi lehine geçerli olanı sayma, cârî âdeti (örf) esas alarak verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰³

4-Pratiklik, kolaylık, yarar, zarûret, kişinin menfaatini sağlama ve kötülüğü önleme adına delilsiz kıyasın terk edildiği neticesinde verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰⁴

5-Eser nedeniyle kıyasın terki ve illetin tahsisi anlamında verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰⁵

6-Toplumun genel bakışı üzerine çıkarılan sonucun hukuk mantığı ile izah edilmesi neticesinde verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰⁶

7-Müçtehidin takdîri ve hukuksal çıkarımı üzerine daha güçlü kıyasa dönme adına verilen hükme istihsan denilmesi¹⁰⁷

“vebihî ne’huzu” kendisinin seçimini bu ifade ve ibârelerle belirttiği görülür. İlgili yerler için bkz. et-Tahâvî, *Muhtasar*, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 32, 42. Yine onun ifadelerinde fikhî bazı görüşleri reddettiğini ve kabul etmediğini gösteren ibareler vardır: “*Leyse hâze indenâ bişeyin min kavlihi*”, “*fekêne hâze indenâ hataun*”, “*alê mâ zekernâ anhû fefâsidun indenâ*”, “*vehâze ed’afu min külli mâ ketebe fi hâze’l-ma’na mimmâ kad zekernâ*”, “*vemâ alimtü ehaden min ehli’l-ilmî zehebe ile mâ zehebe ileyhi hâze’l-münkiri aleynâ*”. Tahâvî, *Muhtasar*, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 32, 42. Benzer açıklamalar için bkz. Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1988, III, 3, 87, IV, 242; Nezir, 164, 165, 167, 169.

¹⁰¹ Tahâvî, *Muhtasaru’t-Tahâvî*, 78; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, III, 44-45-46, 51, 52, 54, 59, 70, 71, V, 163.

¹⁰² Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, III, 251

¹⁰³ Tahâvî, *Muhtasaru’İhtilâfi’l-Ulema*, 138, 208, 212; a. mlf., *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, cüz 9, 310; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, IV, 23, 69-70.

¹⁰⁴ Tahâvî, *Muhtasar*, 77-78; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, III, 41-46, 51, IV, 359, 366

¹⁰⁵ Tahâvî, *Muhtasar*, 56; a. mlf., *Ahkâmu’l-Kur’an*, 400; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, VI, 116-119, VIII, 429. Oruçlunun kustuğunda orucunun bozulması *eser nedeniyle kıyasın terki* olarak ifade edilmiş ve *istihsan* lafzı kullanılmamıştır. Ramazan orucunda unutarak yeme ve içme yapanın orucunun *eser* nedeniyle *kıyasın terk edildiği*, *eserin nazardan* önce getirildiği husus zikredilir. Unutarak yiyip içme, hastalık ve yolculukla bir tutulup affedildiği söylenir. Ama burada ‘*eser nedeniyle istihsan yaptık*’ ifadesi yoktur. İlgili yer için bkz. Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, II, 414, 460-461. Ayrıca tespit edilen şu yerler de önemlidir: Tahâvî, *Muhtasar*, 78 (Tahâvî, buradaki görüşlerin kimlerden olduğunu belirtmemektedir.); Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, III, 52-54. (Cassâs, et-Tahâvî’nin bu görüşlerinin nereden geldiğini ve temelinde icmâ, örf ve cârî olan âdet şeklinde açıklamaktadır. Ona göre buradaki hüküm kıyasa göre olmalıdır. Konu henüz olgunlaşmaya başlamış ve tomurcukları belirmiş ağaçların meyve satımıdır). Namazda kahkaha ile gülmenin hem namazı hem de abdesti bozduğuna dair bkz. Tahâvî, *Muhtasâr*, 33; Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, II, 82.

¹⁰⁶ *en-Nisâ*, 4/4. el-Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, IV, 422-423

¹⁰⁷ Bu örneklerde Cassâs, Tahâvî’nin yer verdiği hükümlerin istihsân hükmü olduğunu ama onun bunlardan bahsetmediğini aktarır. Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, VI, 75, 79-80, 88-89, 242, 330, VIII, 454-456. Cassâs, bu meselede yine illetin tahsîsinden bahseder. Diğerlerde istihsan, yaralanmadan kaynaklanan hastalık konumunda olduğu için, dişlerin hareket etmesinde, istihsan gereği verilen hükmün yönüdür. Cassâs, istihsan yönü üzerine yapılan daha güçlü kıyaslardan bahsederek, kıyastan daha güçlü bir kıyasa dönüş anlamına gelen açıklamalarda bulunur. Takdîr ve gâlip re’y üzerine binâ edilen istihsan hükmü olarak izah ettiği görülür. İlgili yer için bkz. Cassâs, *Şerhu Muhtasaru’t-Tahâvî*, VI, 26-27.

8-Dinin genel kâide ve prensiplerini sağlama ve yarar ilkesi gereğince kıyasın terki ve istihsanla hüküm verme¹⁰⁸

Birçok örnek değişik madde içerisinde de değerlendirilebilir. Çünkü kıyasa asl olan mantığın konular içinde kendini sürekli gösterdiği ve fikhî meselelere tatbik edilirken özel durumların belirleyici olduğu görülmektedir. Kişinin yararı, toplum maslahat ve yararı, adaleti temin etme, hukukun kendi içinde tutarlılığını sağlama ve dil kuralları ile müçtehidin mantıksal çıkarımlarının hâkim olması nedeniyle istihsan hükmünün verildiği ifade edilmelidir.

Sonuç

Tahâvî, Hanefî müçtehitlerin önde gelenlerindedir. Kendine ait bir usulü olmasa da Hanefî mezhebini hadis temelli dönüştüren bilginlerden olduğu kabul edilmelidir. Usul olarak mezhebin kurucu kadrosunu takip etmiştir. Önce Şâfiî iken daha sonra Hanefîliğe geçen Tahâvî'de, hükümlerin meşrûiyet sorunu ya da delilsiz hüküm vermenin dinde ihtilâfa yol açacağına dair Şâfiî'nin düşüncesi etkisinde olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Tahâvî'nin, delil olarak istihsanın geçersiz olduğuna veya reddedileceğine dair görüşleri bilinmemektedir. İstihsan deliline, mezhebin önde gelenlerin görüşlerini delillendirmek amacıyla hükmün yönünü göstermek için yer vermiştir. Açık olarak zikrettiği istihsan hükümleri bulunduğu gibi istihsan hükümlerine isim vermeden de yer vermiştir. Ama kendisinin '*ben istihsân ediyorum*' diyerek verdiği herhangi bir hükme rastlanılmamıştır. Tahâvî'deki istihsan delili örnekleri incelendiğinde istihsanla verilen hükümler klasik tasnife göre üç ana başlıkta toplanabilecektir:

- 1-Eser nedeniyle kıyasın terki olarak verilen hükümler,
- 2-İcmâ nedeniyle kıyasın terki olarak verilmiş hükümler,
- 3-Had ve keffâretlerde, diyetlerde müçtehidin takdîri anlamında verilen hükümler;
- 4-Dinin genel kaide ve prensiplerini sağlama, toplum yararı, zarûret (burada örf ve teâmül de söz konusudur), kişisel adaleti sağlama ve maslahat gibi durumlardan dolayı kıyasın terkedildiği ve istihsanla verilen hükümler tespit edilmiştir. İstihsan delili ile hüküm vermede, birinci ve üçüncü madde yoğunluktadır.

¹⁰⁸ Cassâs, *Şerhu Muhtasaru't-Tahâvî*, VIII, 48, 357, 385-386. Buradaki örneklerde Tahâvî'nin açık bir şekilde istihsan hükmünü tercih ettiği kaydedilir.

Bunun yanında istihsanın sözlük anlamını çağrıştıracak, sonucun güzel olmasını isteyerek salt akılla ve hukuk yetkinliği içinde istihsan delili ile de ayrıca verilmiş hükümler bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddin b Ahmed (ö. 730/1330), *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk: Abdullâh Mahmûd Muhammed Umar, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lubnan 2009
- Abdulkerim, Rasim Muhammed, *el-İstihân fi'ş-şeriatî'l-İslamiyye: Mevkuhû beyne Usûli't-Teşrî' ve Tatbikâtuhu'l-Fıkhiyyeti'l-Muâsıra*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2012, 608 sayfa.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.
- el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b Hacer (ö.852/1449), *Lisanu'l-Mizan*, I-VII, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Beyrût-Lubnân 1971/1390.
- Atar, Fahreddin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV Yay., 3. Baskı, İstanbul 1996.
- Aybakan, Bilal, *İmâm Şâfî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yay., İstanbul 2011.
- Bardakoğlu, Ali, "Tabîi Hukuk Düşüncesi Açısından İslâm Hukukçularının İstihân ve Istislâh Görüşü", Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:3 Kayseri, 1987.
-, "İstihân", DİA, XXIII; 343.
- Brockelmann C, *İslâm Milletleri ve Devlet Tarihi* 1, çev: Neşet Çağatay, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1964.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed B. Hasan Eş-Şeybânî'nin Kitabı'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usûlü Açısından Tahlili*, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Kitabevi, II. Baskı, İstanbul 2000.
-, *Arap-İslâm Akılının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, Kitabevi, III. Baskı, İstanbul 2001.
- el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö.370/980), *el-Fusul fi'l Usûl*, thk: Muhammed Muhammed Temur, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnan 2010.
-, *Şerhu Muhtâsarü't-Tahâvî*, thk: İsmetullah İnâyetullah Muhammed, Dirase ve Tashih: Said Bektaş, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, Dârus'-Sirac, Medine 2010/1431.
-, *Muhtasarü İhtilâfi'l-Ulema, İhtisarü İhtilâfi'l-Fukaha li't-Tahâvî, İhtilâfi'l-Fukaha, Tahâvî'nin "İhtilâfü'l-ulemâ"* [el-İhtilâf beyne'l-ulemâ] adlı eserinin ihtisarıdır. thk: Abdullah Nezir Ahmed, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, Beyrut 1995/1416.
-, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- Cevherî, İsmâil İbn Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk: Ahmed Abdulgafûr Attâr, Kâhire 1984, VII, 1769 (Ayrıca el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-sihah*, thk: Ahmed Abdülgaffar Attâr, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 1990.)
- el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerif Alî İbn Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut 1988.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b Umer b İsa (ö. 430/1039), *Kitabu Te'sîsu'n-Nazar*, 1.

- Baskı, Dâru'l-Fıkr, Beyrût-Lübnan, 2006.
-, *Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkhî*, thk: Adnân Ali, 1. Baskı, el-Mektebetu'l-Asrî, Saydâ-Beyrût 2006/1426.
- ed-Devâlibî, Muhammed Ma'ruf, *el-Medhal İle İlmî Usûli'l-Fıkh*, 5. Baskı, Metâbî' Daru'l-İlmî li'l-Melâyin, Halep 1385/1965.
- Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798) *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve 'bni Ebî Leylâ*, tsh ve ta'lik: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Matbaatu'l-Vefa, Kahire 1357.
- el-Ferfur, Muhammed Abdüllatîf Sâlih, *Nazariyyatü'l-İstihsân fî't-Teşrii'l-İslâmî ve Sılatuhâ bi'l-Maslahati'l-Mürsele*, Dâru Dimeşk, Dimeşk 1987.
- el-Feyrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b Yâ'kûb el-Allâme el-Luğâvî (ö.817), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaâtü'l-Hayriyye, Kâhire 1888, VIII, 35.
-, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2. Baskı, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût-Lubnân 1413/1993.
- Gül, Şirin, *İbn Hazm'ın Kıyâsı Reddi*, AÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara 2001.
- el-Hamavî, Usâme, *Nazariyyatu'l-İstihsân*, Dâru'l-Hayr, yy 1992/1412.
- Hassan, Ahmet, *İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev: Haluk Songur, Rağbet Yayın., İstanbul 1999.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk: İhsân Abbas, Dâru Sadr, Beyrût ty, 71.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b Ömer (ö744/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, thk: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr Yy 2003/1424, XIII, 672, XIV, 653, XV, 71-72.
- İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Teracim*, thk: Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrim (ö.711/1562), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990, XI, 459 [Ayrıca; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Daru'l-Meârif, Kahire ty, 3046].
- İbn Zebur'r-Rebî, Ebû Süleyman Muhammed b Abdullah b Ahmed (ö.379/989), *Târihu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefayâtihim I-II*, thk: Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamed, I. Baskı, Dâru'l-Âsime, Riyad 1410, II, 527
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm ez-Zahîfî (ö.456/1064), *el-Muhalla*, Daru'l-İ'tisam, Kahire, 1972.
-, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Tahkîk: Muhammed Muhammed Têmir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
-, *Mulahhas İptâli'l-Kiyâs ve'r-Re'y ve'l-İstihsân ve't-Taklîd ve't-Ta'lîl*, thk: Saîd el-Afgânî, Dâru'l-Muktebes, Beyrut-Lubnan 2014.
-, *el-Usûl ve'l-Furû*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-2005.
-, *en-Nübez el-Kâfiye fî Ahkâm Usûli'd-dîn (Usûli'd-dîn, Dinin Kaynaklarına Bir Bakış)*, çev: İbrahim Aydın, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- İltaş, Davut, 'Tahâvî', DİA, XXIX, 385-388.
- Kal'aci, Muhammed Revvas, *Mevsuatu Fıkhî İbrâhîm en-Nehâî*, Câmîatu'l-Melik Abdulazîz, Mekke 1979.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul 1989.

- Karapınar, Ahmet, *Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri, Türkler IV*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.
- Kayadibi, Saim, *Doctrine of Istihân (Juristic Preference) in Islamic Law*, Tablet Yayınları, Konya 2007.
- Kerim, Fâruk Abdullah, *el-İstihân ve Nemêzicu min Tatbikâtihi fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2012, 480 sayfa.
- Kılıçer, Esad, *İslâm Fıkında Re'y Taraftarları*, DİBY, 2. Baskı, Ankara 1994.
-, "Ehl-i Re'y", DİA, TDV, İstanbul 1994, X, 520-524.
- Musa, Yusuf, *Fikhî İslâm Târîhi*, ter: Ahmet Meylânî, Arslan Yay., İstanbul 1983.
- en-Nedvî, Ali Ahmed, *el-İmâm Muhammed ibni'l-Hasen eş-Şeybânî Nêbiğatu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1994/1414.
- Nezîr Ahmed, Abdullah, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1991.
- Önder, Muharrem, *Hanefî Mezhebinde İstihân Anlayışı ve Uygulaması* (Yayımlanmamış doktora tezi), Konya, 2000.
-, "İstihân Kavramının Ortaya çıkışı", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı:7, 2006.
- Özen, Şükrü, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci*, MÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi) , İstanbul 1995.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alîmleri*, TDV Yay., Ankara 1990.
- er-Râzî, Muhammed b Bekr b Abdilkâdir el-İmâm, *Muhtârû's-Sihâh*, ihraç: Dâiratu'l-Meâcim fi Mektebetî Lubnân, Beyrût-Lubnân 1995, 96.
- Schacht, Joseph (ö.1969), *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, The Clarendon Press, Oxford, 1975.
-, *İslâm Hukukuna Giriş (An Introduction to Islamic Law)*, çev: Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1977.
- Selhât, Reşîd, *el-İstidlâlü'l-Fikhî: Dirâse Tahlîliyye li'l-Akli'l-İslami ve Mîlâdi Anâsırı İlmi Usûli'l-Fikh*, Dâru'n-Nefais, Amman 2009/1429.
- es-Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b Ahmed b Ebî Sehl (ö.483/1090), *Usûlu's-Serahsî*, thk: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lubnan 2005.
-, *el-Mebsût*, I-XXX, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983.
- es-Seyyid, Cemaleddin Mustafâ, *el-İstihân: Buhûsun Fikhiyy ve Usûliyy ve Nahviyy ve Felsefî*, Daru'l-Hâdi, Beyrut 2007/1428.
- Şa'ban, Muhammed İsmail, *el-İstihân Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*, Dâru's-Sekafe, Devha 1988.
- Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh)*, çev: İ. Kâfi Dönmez, TDVY, Ankara 2007.
- eş-Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas el-Muttalibî (ö.204/820), *er-Risale*, thk: Abdulfettah Kebbâra Şâkir, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2010.
-, *er-Risale (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan, TDVY, Ankara, 2007.
-, *İbtâlu'l-İstihân*, thk: Ali b. Muhammed İbn Senân, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1986.
-, *Cimau'l-İlm*, thk: Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

-, *Kitâbu'l-Umm: Mevsuatu'l-İmâmi's-Şâfiû*, thk: Ali Muhammed, Adil Ahmed; şariki fî't-tahkik Ahmed İsa Hasan Ma'saravi, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2001/1422.
- eş-Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b Mûsâ el-Lahmî el-Ğırnatî (ö.790/1388), *el-Muvâfakât fî Usûli'-Şerîa*, Tahkik: eş-Şeyh Ramazan İbrahim, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut-Lubnan 1999.
-, *el-Muvâfakât (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, I-IV, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Şener, Abdülkadîr, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyâs, İstihsân ve İstislah*, TDVY (Matbu Doktora Tezi), Ankara 1974.
- eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b Hasen, *Kitâbu'l-Asl el-Ma'rûf bi'l-Mebsût*, thk: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, İlmü'l-Kütüp, el-Tab'atu'l-Ûlâ, Beyrut 1990.
-, *el-Asl li'l-imâm Muhammedi'bni'l-Haseni's-Şeybânî*, thk ve dirâse: Mehmet Boynukalın, Dâru İbn Hazm, Beyrut-Lubnan 2012/1433.
-, *el-Hucce alâ Ehli'l-Medine*, nşr: Mehdî Hasan el-Keylânî, Alemu'l-Kutub, Beyrut ty.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrâhîm b Ali b Yusuf el-Feyruzâbâdî (ö.476/1083), *el-Lum'a fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
-, *Şerhu'l-Lum'a*, I-II, thk: Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
-, *et-Tebşıra fî Usûli'l-Fıkh*, thk: Muhammed Hasan Haytû, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk 1403.
- Uluslararası İmam Şafî Sempozyumu*, Editör: Mehmet Bilen, 7-9 Mayıs 2010, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Konferans Salonu, I. Baskı 2012.
- et-Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b Muhammed b Selame (ö. 321/933), *Muhtasaru't-Tahavi*, thk: Ebu'l-Vefa el-Afgânî, Lecnetü İhyai'l-Meârif, Mısır h.1370.
-, *Ahkamu'l-Kur'an*, thk: Sadettin Ünal, İSAM, İstanbul 1995.
-, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk: Muhammed Zuhrî en-Neccâr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut h. 1399; ayrıca yine tahkiki Muhammed Zuhrî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Cedi'l-Hakkı tarafından yapılan ve İlmü'l-Kutub tarafından 1994 yılında fihrist eklenerek yayımlanan baskı da vardır.
-, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk: Şuayb Ürnûût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1987.
-, *Hadislerle İslâm Fıkhı (Şerhu Meâni'l-Âsâr)*, çev: Beşir Eryarsoy, Kitâbî Yayınevi, İstanbul 2009.
-, *el-Akîdetu't-Tahâvî, Tahâvî'nin metni üzerinde ta'likâtu'l-Muhtasara*, te'lif: Salih b. Fûzen b. Abdillêh el-Fûzen, Dâru'l-Âsime, h.1421, yy.
- Temel, Ahmet, *İmam Muhâmmed'in El-Hücce Adli Eseri Ekseninde Şer'î Deliller*, MÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.
- Türcan, Talip, *Sünni Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şafî, Uluslararası İmam Şafî Sempozyumu*, Editör: Mehmet Bilen, 7-9 Mayıs 2010, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Konferans Salonu, I. Baskı 2012, s.713-725.
- Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, MÜİFVY, İstanbul 1992,439.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Abbâsîler*, DİA, İstanbul 1988.
- Yiğit, Metin, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

- Yusuf, Musa, *Târîhu'l-Fıkhı'l-İslâmî*, trc: Ahmet Meylanî, Arslan Yay., İstanbul 1983.
- Zebîdî, Murtaẓâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk: Alî Şirî, Beyrut 1994, XV, 504.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman (ö.748/1348),
Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, thk: Beşşâr Awwâd Ma'rûf, Dâru'l-
Ğarbî'l-İslâmî, Byrût 2003/1424, VII, Zehebî, Muhammed b. Osman, *Târîhu'l-İslâmî ve*
Vefiyatu'l-Meşâyîhi ve'l-A'lam, I. Baskı, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut-Lubnân 1987.
- Zeydan, Abdulkerîm, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkhî*, Dersâdet, Bağdat 1986.
-, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc: Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul 1995.